

причерноморської кукрекської мезолітичної культури на мезоліт Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1972. — С. 5—14.

⁴ *Бонч-Осмоловский Г. А.* Итоги изучения крымского палеолита // Тр. АИЧПЕ. — 1934. — Вып. 5. — С. 165—167.

⁵ *Векилова Е. А.* К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — С. 148—154; *Колосов Ю. Г.* Новые неолитические стоянки Крыма // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 13—15; *Степаненко В. А.* Кукрекский комплекс стоянки Балин-Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине. — Киев, 1977. — С. 5—22; *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок Криму (1958—1959) // Археологія. — 1964. — Т. 16. — О. 228—230; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э. — Симферополь, 1969. — С. 32—39; *Мацкевой Л. Г.* Мезолит и неолит Восточного Крыма. — Киев, 1977. — С. 19—109.

⁶ *Телегин Д. Я.* Мезолит левобережной Украины и его место в сложении днепродонецкой неолитической культуры // МИА. — 1966. — № 126. — С. 106—107; *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок... — С. 230.

⁷ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — С. 46, 102; *Колосов Ю. Г.* Новые неолитические стоянки... — С. 14; *Колосов Ю. Г.* Разведки памятников неолита и бронзы. — С. 7; *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок... — С. 228; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 34.

⁸ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — С. 101—102; *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 149—160; *Колосов Ю. Г.* Неолит Криму. — С. 129, 135—137; *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — С. 19.

⁹ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки. — С. 46, 102; *Станко В. Н.* Мирное : Пробл. мезолита... — С. 112.

¹⁰ *Моисеев А. С.* Предварительный отчет о находках следов каменного века на Яйле и на Южном берегу Крыма // ИТУАК. — 1920. — № 57. — С. 298—299.

¹¹ *Яневич А. А.* Кукрекская стоянка Ивановка в Восточном Крыму // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 69—73.

¹² *Колосов Ю. Г.* Разведки памятников неолита... — С. 24—25.

¹³ *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 79—81; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 32.

¹⁴ *Бибииков С. Н.* К вопросу о неолите в Крыму // КСИИМК. — 1941. — Вып. 4. — С. 32; *Формозов А. А.* Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА. — 1963. — № 102. — С. 103.

¹⁵ *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок... — С. 230.

¹⁶ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — С. 10.

¹⁷ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 336—339.

¹⁸ *Нужный Д. Ю.* Об использовании острий и геометрических микролитов. Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 25, 26; *Кларк Д. Г.* Донсторическая Европа: Экон. очерк. — М., 1953. — С. 33.

¹⁹ *Дмитриева Е. Л.* Фауна крымских стоянок Замиль-Коба II и Таш-Аур I // МИА. — 1960. — № 91, табл. 1. — С. 167—187; *Векилова Е. Н.* Каменный век Крыма: Некоторые итоги и пробл. // МИА. — 1971. — № 173. — С. 124, 125, табл. 2; *Жуков Б. С.* Раскопки и обследование стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской яйле в июне 1927 г. // Крым. — 1927. — № 2/41. — С. 102; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 36, 37; *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 16, 17. — Табл. 3.

²⁰ *Дмитриева Е. Л.* Указ. соч. — С. 167. — Табл. 1. — С. 168. — Табл. 2; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 36—38; *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 16, 17. — Табл. 3.

М. О. ЧМИХОВ

Датування пам'яток мистецтва Передньої Азії III—I тис. до н. е. на основі символів Зодіаку

1
Сонце займало значне місце в світогляді давньої людини, підтвердженням чого є його численні символи, яких, наприклад, лише в збірці Ж. Дешелетта для доби бронзи налічується 27 зразків¹. Сонце було регулятором кліматичних (а внаслідок цього — господарських) сезонів, а його рух став першоосновою для виникнення уявлення про головний для давніх суспільств закон універсального колообігу, Всесвіту, відомого у індійців як дхарма та рта, іранців — аса та арта, греків — рок та тео, слов'ян — ряд, шумерів — ме, єгиптян — маат, китайців — дао².

Найвиразнішим втіленням закону універсального колообігу був зодіак — найдавніша універсальна для народів Азії, Європи та Північної Африки, що існувала, очевидно, з неоліту, геоцентрична модель Всесвіту (рис. 1) ³. Оскільки сонце обходить коло зодіаку протягом року, зодіак дорівнює року з 12 місяців, кожен з яких визначається часом перебування сонця в окремому сузір'ї. Першим сузір'ям зодіаку (першим місяцем року) вважається сузір'я, де знаходиться точка весни — місце сонця в день весняного рівнодення. В цілому точки пір року поділяють зодіак на чотири рівні частини. Внаслідок особливостей обертання Землі точки пір року пересуваються по екліптиці на захід із швидкістю 50", 256 на рік (явище так званої прецесії). Оскільки розміри сузір'їв неоднакові, до кожної пори року належить різне число сузір'їв (звичайно, 2—4), яке також змінюється в результаті прецесії (табл. 1) ⁴.

Зодіак міг зображуватися сузір'ями всього року (12) або своєї основної господарської, весняно-літньої половини (6 або 7, бо число їх також змінювалося в результаті прецесії). Останнє може бути використане в астрономічному датуванні шляхом зіставлення хронологічного діапазону існування деяких символів Зодіаку та сонця (бо символи Зодіаку та сонця частково семантично тотожні) з астрономічними періодами, яким відповідали певні схеми Зодіаку ⁵.

Особливе місце при цьому належить датуванню сонячних символів в пам'ятках мистецтва давніх народів Передньої Азії, адже, як правило, добре датовані писемними джерелами об'єкти з цими символами (печатки, рельєфи) часто є основою для хронології багатьох археологічних культур Кавказу та України.

Найважливішою джерельною базою для вивчення складних сонячних символів давніх народів Передньої Азії є фундаментальні дослідження, присвячені печаткам цих народів та їх найближчих сусідів ⁶. Зіставлення цих символів може охоплювати й ширші територіально-хронологічні кордони, оскільки уявлення про зовнішній вигляд космічних тіл належать до числа найоднотипніших у різних народів, відтворюючись у подібних символах, і саме про сонце можна стверджувати, що його символи виникли насамперед як схематизація видимого образу ⁷. В ролі цих символів розглядатимемо передусім ті, що розташовані в небесній частині предметів поряд із символами місяця, адже останні за розмірами, як правило, повинні бути близькі до сонячних, бо видимий діаметр сонця та місяця однаковий. Тому зупинимося спочатку на основних типах зображень місяця.

Найпоширенішим символом місяця, що підкреслює своєрідну видиму форму планети, був рогатий місяць, зображення якого широко відомі на верхніх небесних частинах печаток та рельєфів Передньої Азії (рис. 2, 1—9; 3, 1—6) ⁸, Егеїди ⁹, мечях кельтів (рис. 3, 7) ¹⁰, скульптурах божеств місяця в Єгипті.

Місяць у давнину в різних народів зображувався й круглим — у фазі повномісяччя ¹¹. Однак, можливо, для того щоб місячні диски не плутали з сонячними, повний місяць в мистецтві Передньої Азії та Єгипту зображувався ніби додатком до рогатого, зливаючись з ним у єдиній фігурі (рис. 4, 1) ¹². Оскільки в подібних випадках рогата частина місяця виділяється (як правило, потовщена), можна вважати, що й в цьому разі маємо зображення саме «щербатої» форми місяця, де диском передано затемнену (але практично також видиму у вигляді близької до диску фігури) частину планети.

Таким чином, основним і майже єдиним символом місяця був рогатий місяць, що значно полегшує визначення й деяких символів сонця, адже в давнину сонце досить рідко зображували у вигляді диску з простими однорідними променями.

На думку дослідників, одним з найпоширеніших символів сонця в мистецтві Передньої Азії був диск, заповнений геометричною фігурою, яка має вигляд зірки, колеса, хреста, ромба різних форм ¹³

Таблиця 1. Зміна числа сузір'їв Зодіаку в весняно-літньому періоді (4400 р. до н. е. — наш час)

Число сузір'їв Зодіаку між точками весни та осені	Астрономічні періоди +20 р.
8 (Телець — Стрілець)	4400 — 4250 рр. до н. е.
7 (Телець — Скорпіон)	4250—2200 рр. до н. е.
6 (Телець — Терези)	2200—1710/1700 рр. до н. е.
7 (Овен — Терези)	1710/1700—650 рр. до н. е.
6 (Овен — Діва)	650 р. до н. е. — 20 р. н. е.
7 (Риби — Діва)	20 р. н. е. — наш час

Зміна числа сузір'їв Зодіаку між точками всіх чотирьох пір року (4150 р. до н. е. — наш час)

Порядковий номер сузір'я весни, літа, осені, зими	Астрономічні періоди ±20 р.
1 — Телець, 4 — Лев, 7 — Скорпіон, 10 — Водолій	4150—2240 рр. до н. е.
1 — Телець, 4 — Лев, 7 — Скорпіон, 9 — Козоріг	2240—2200 рр. до н. е.
1 — Телець, 4 — Лев, 6 — Терези, 9 — Козоріг	2200—1710/1700 рр. до н. е.
1 — Овен, 5 — Лев, 7 — Терези, 10 — Козоріг	1710/1700—1620 рр. до н. е.
1 — Овен, 4 — Рак, 7 — Терези, 10 — Козоріг	1620—650 рр. до н. е.
1 — Овен, 4 — Рак, 6 — Діва, 10 — Козоріг	650—420 рр. до н. е.
1 — Овен, 4 — Рак, 6 — Діва, 9 — Стрілець	420—240 рр. до н. е.
1 — Овен, 3 — Близнята, 6 — Діва, 9 — Стрілець	240 р. н. е. — 20 р. н. е.
1 — Риби, 4 — Близнята, 7 — Діва, 10 — Стрілець	20 р. н. е. — наш час

(рис. 3, 11¹⁴; 4, 3¹⁵). Аналогами є символи сонця (№ 2, 3, 7—11, 16, 18, 23 із вже згаданої збірки Ж. Дешелетта), колесо як символ сонця або божества, культ якого пов'язаний з сонцем у Передній Азії¹⁶ та кельтів (рис. 4, 6)¹⁷, ромб як знак сонця у письмі Шумеру (рис. 4, 4)¹⁸ та в орнаменті багатьох народів¹⁹, зображення сонця ромбами з променями на пряслах Трої (рис. 4, 5)²⁰.

Варіантом хреста в диску можна вважати фігуру у вигляді хреста, оточеного дисками, також зображену між рогами місяця²¹, а варіантом останнього символу — розетку, що зображена в такому самому положенні, але центральний диск в ній замінює невеликий диск (рис. 3, 4).

Часто місце сонячного диску з фігурою в ньому між рогами місяця займає сонячний хрест²² або зірка, як правило з шістьма—вісьмома прямими або трикутними променями (рис. 3, 5). Порівняймо символи сонця № 5, 6, 12 із збірки Ж. Дешелетта. Сонячне призначення цих зірок додатково підтверджує, що саме зірка на палиці була одним з символів сонця в мистецтві Передньої Азії²³.

Іноді диск над місяцем набирає вигляд шестикутника²⁴.

Інша група виразних сонячних символів пов'язана з крилатим диском, що був емблемою передньо- та малоазійських божеств, пов'язаних із сонцем. Характерно, що в багатьох випадках всередині

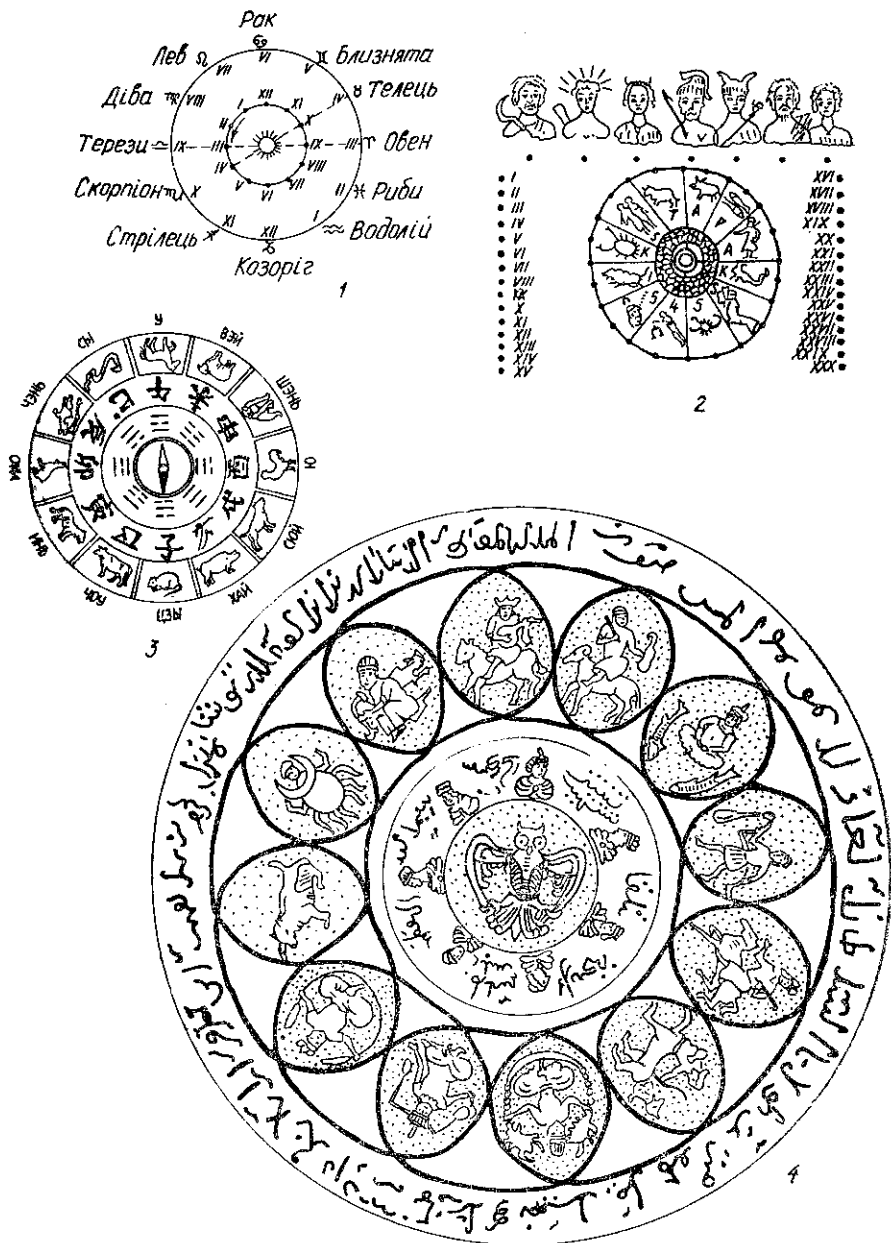

Рис. 1. Зображення зодіакального кола у різні епохи (за С. І. Селешниковим):
 1 — рух землі навколо сонця, що сприймається як видимий рух сонця та Зодіаку навколо землі; 2 — римський календар з Зодіаком (основною якого є диск з сонячним хрестом) з символами 12 сузір'їв (12 сонячних місяців), 7 погруддями божеств планет (7 днів тижня) та 30 днів місяця; 3 — давньокитайський зодіак з символами 12 сузір'їв, 8 сторін горизонту та 8 складових частин всесвіту; 4 — давньоарабський зодіак з символами 12 сузір'їв та 7 божеств планет.

крилатого диску знаходяться геометричні фігури, як правило, аналогічні вищезгаданім²⁵. Оскільки місяць внаслідок свого м'якого сйва навряд чи міг зображуватися зіркою з променями або колесом із спицями, а сонце, що ототожнювалося в давнину з палаючим небесним вогнем, уявляли у вигляді «семи променів» або «вінця з спиць» (Ригведа, 1, 105, 9; X, 45, 7)²⁶, можна іноді вважати саме символами сонця поодинокі диски, хрести, великі зірки або колеса з різним числом променів або спиць, зірки з дисками, розташованими між променями, розетки з дисків, які зображені в небесних частинах печаток або рель-

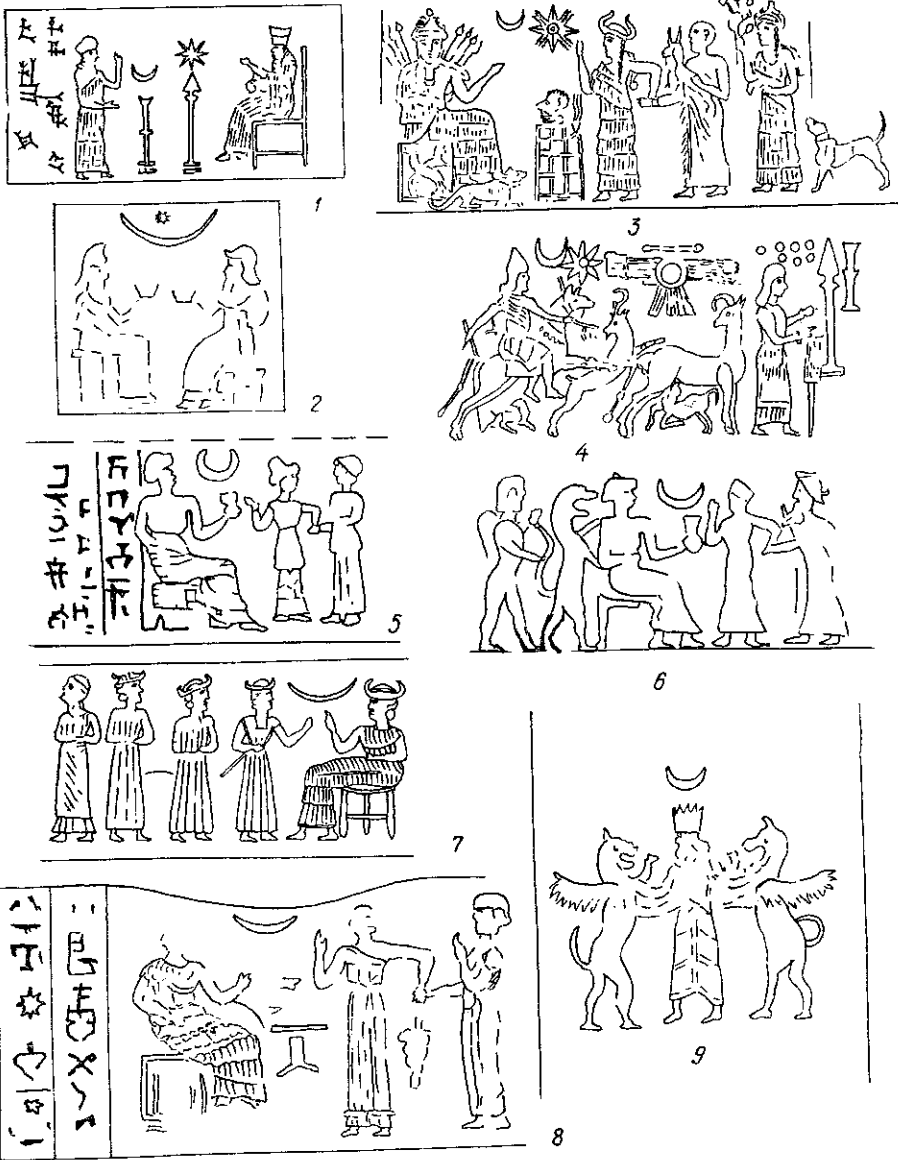

Рис. 2. Печатки епохи міді-бронзи та ранньозалізного віку Передньої Азії з небесними символами (за Е. Унгером):

1—3 — з місяцем та сонцем у вигляді зірки (хреста) різних форм; 4 — з місяцем, сонцем (або зіркою), крилатим даском, Плеядами; 5—9 — з місяцем.

ефів, і можуть не супроводжуватися символами місяця (рис. 3, 8—10)²⁷. Варто пригадати також висновок Д. ван Бурен про те, що значення восьмикутної зірки в мистецтві Месопотамії, в тому числі зірки на палиці, значно ширше її традиційного тлумачення як символа Іштар і часто є сонячним²⁸. Непрямим підтвердженням такої думки є сонячна символіка саме поодинокого колеса з шістьма спицями у бога кельтів (рис. 4, 6).

Зрідка символи сонця різних видів вживаються разом — по двоє²⁹, а інколи — й по трое. Так, на рельєфі Нібу-апла-іддіна з Сиппарі диск з хрестом з трикутних променів, між якими розходяться прями промені, зображено між символом місяця й диском з восьмикутною зіркою, а величезний хрест, подібний до попередньо згаданого, але з хвилястими променями між трикутними³⁰ (рис. 4, 2), є центром композиції всього рельєфа.

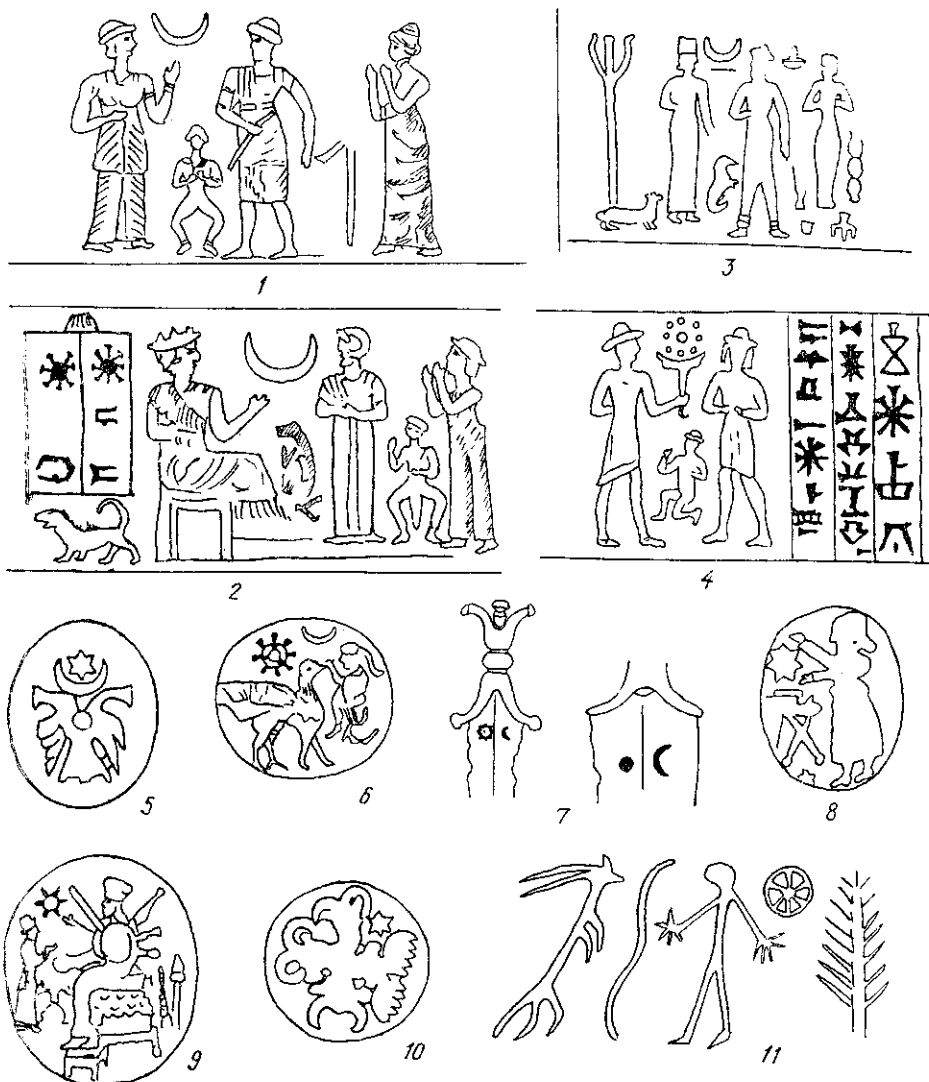

Рис. 3. Символи зірок, сонця та місяця у мистецтві епохи міді-бронзи та ранньо-залізного віку:

1-6, 8-11 — на печатках Передньої Азії (за Е. Унгером та Г. Вільке); 7 — на гальштатських мечях (за Ж. Дешелеттом), де символи сонця — восьмикутна зірка та диск.

Показово, що майже всі символи сонця, які відомі на печатках чи рельєфах, в тому чи іншому вигляді відбиті в системах письма або орнаменті відповідних археологічних культур. Іншими словами, існує кілька типів зображень безумовно сонячних символів різних варіантів, які відрізняються як за принципом побудови композиції (диск, колесо, зірка...), так і за числом та особливостями розміщення її елементів (променів, спиць, дисків). Це дає можливість погодитися з тим, що варіанти сонячних символів відбивають особливості тієї чи іншої структури космічного символу³¹. Остання думка підтверджується, як нам здається, й тим, що на однакових за змістом композиціях, на одному й тому самому предметі, символ сонця може бути різним. Так, на найвищому ярусі стовпа Салманасара II сонце зображено поряд з крилатим диском Ашур, диск з восьмикутною зіркою, а на наступному ярусі — диском з семикутною зіркою (рис. 4, 7)³².

Загалом велика кількість різних за схемами символів сонця, які, проте, часто повторюються, не просто підтверджує виняткову роль сонця в світогляді давньої людини, а й є підставою для спроби визна-

Рис. 4. Сонячні символи епохи міді-бронзи та ранньозалізного віку:

1 — зображення Синахериба, фрагмент (за З. О. Рагозіною) з рогатим місяцем на фоні диску та шестикутною сонячною зіркою у колі (шестиелементним північним зодіакальним циклом); 2 — центральний сонячний символ із рельєфу з Сиппарі (за О. О. Міллером) — символ 12-елементного чотирьохчастинного симетричного річного зодіакального циклу; 3 — давньоасирійська печатка (за Е. Унгером) з сонячним ромбом, між сторонами якого розходяться по три промені, у колі (символом 12-елементного чотирьохчастинного симетричного річного зодіакального циклу); 4 — символ сонця у системі письма Шумеру (за Ф. Фолсомом); 5 — прясло з Трої (за Г. Шліманом) з сонячними ромбами; 6 — символ сонця у вигляді колеса з шістьма спицями — символу шестиелементного північного зодіакального циклу у руді кельтського боже-ства (за Б. В. Граковим); 7 — верхні яруси однієї з сторін стовпа Салманасара II (за З. О. Рагозіною) з символами сонця у вигляді восьми-семикутної зірки у колі; остання уособлює, на нашу думку, семиелементний північний символ зодіаку.

чення конкретного навантаження кожного галу символів. Оскільки при цьому можливе співпадання іконографії окремих сонячних та деяких інших небесних символів (наприклад, уособлення в формі зірки не лише сонця, а іноді й зірок), різні за формою зірки та розетки відно-ситимемо до сонячних лише тоді, коли вони композиційно пов'язані з символом місяця та приблизно відповідають йому за розмірами.

В даному разі серед символів сонця час цікавлять лише шести- і семиелементні (зірки, колеса, розетки з шістьома, сімома променями, спицями, дисками...), що, на нашу думку, уособлювали зодіак у ви-гляді числа сузір'їв весняно-літнього періоду, а також чотиричастинні

симетричні дванадцятиелементні символи (зображення зодіаку тих періодів, коли між точками пір року налічувалося по три сузір'я)³³. Останній символ, як правило, має вигляд хреста з трьома променями, спицями, дисками ... між його сторонами або хреста з потрійних променів*. Несиметричні дванадцятиелементні чотиричастинні символи в мистецтві давньої людини майже невідомі.

Наскільки вірогідні наші припущення щодо зодіакального навантаження вказаних символів видно з зіставлення зодіакальних періодів (табл. 1) з часом існування предметів з шістьма-, сімома-, дванадцятьмаелементними символами сонця. Спеціальних праць, присвячених цьому аспектові символів, немає, тому скористаємося публікаціями зразків передньоазіатського мистецтва.

На вивчених нами понад 3 тис. об'єктах, у тому числі третині всіх відомих печаток Передньої Азії та сусідніх територій (частину з яких використати не вдалося, бо деякі зразки не датовано дослідниками, пошкоджено, малюнки та фотографії інших невизначені, а символи сонця, що нас цікавлять в даному разі, відомі не на всіх предметах), серед датованих зразків знайдено 67 виразних шести-, семиелементних сонячно-зодіакальних символів (табл. 2; рис. 5). До останніх було віднесено символи сонця, які зображено поряд з місяцем та відповідають йому за розмірами, а також кілька символів, які хоч і не супроводжувалися місячними, але відомі як суто сонячні (наприклад, зірка в колі) або космічні — тобто й зодіакальні (бо зодіак сам є символом всесвіту), наприклад, хрест, коли вони займали майже всю площу композиції або знаходилися в її небесній частині.

Оскільки нас цікавлять календарні (абсолютні) дані про вживання символів, відносна дата кожного об'єкта (тип, стиль та період зображення на ньому відомі за автором публікації зображення) зіставлена з календарними датами, але не за різними в кожного автора уявленнями про той чи інший період³⁴, а за висновками Е. Бікермана³⁵, які враховують останні дослідження з хронології стародавнього світу. Тому, наприклад, хоча Г. Франкфорт початок першої династії Вавилону відносить до 2100 р. до н. е., а Д. Віземан — до 1800 р. до н. е., вважаємо за необхідне датувати зображення цього періоду з 1894 р. до н. е. (за Е. Бікерманом). За ним же наведемо й роки царювання державних діячів Передньої Азії. Лише в деяких випадках, коли авторами публікацій вказано тільки конкретні дати об'єктів і немає підстав для зміни цих дат, такі дати прийнято як вірогідні.

Розглянемо датування сонячно-зодіакальних символів з наведених випадків.

Зодіакальний період 4250—2200 рр. до н. е. (сім сузір'їв зодіаку між точками весни та осені).

Цьому періодові відповідають символи періоду Убайд (4900—3500 рр. до н. е.) — семикутник, утворений тілом змії (тварини, відомої як уособлення сонця) вздовж усього краю круглої печатки (випадок 1), ранньодинастичного II періоду (2615—1500 рр. до н. е.) — семикутна зірка над місяцем або в рогах місяця (випадки 7—9), а також на печатках Акаду (2316—2150 рр. до н. е.) — семикутна зірка поряд з місяцем та над місяцем (випадки 16—17).

Деякі не співпадають з таблицею зодіакальних дат шестиелементні символи: ранньодинастичного II періоду — шестикутні зірки, розташовані під місяцем та на рівні місяця, колесо з шістьма спицями над перекинутим місяцем, овал з шістьма променями в рогах місяця (випадки 10—15), датування яких відрізняється від початку шести-значного зодіакального періоду (з 2200 р. до н. е.) на 300 р.

Зодіакальний період 4150—2240 рр. до н. е. (по три сузір'я зодіаку між точками пір року).

* Потрійні хрести та промені зображено на рисунках як трьома, так і чотири лініями: у першому разі число оболонок хреста або променів показують самі лінії, у другому — проміжки між лініями.

Таблиця 2. Вживання шести-, семи- та дванадцятиелементних чотиричастинних симетричних символів у мистецтві давніх народів Передньої Азії

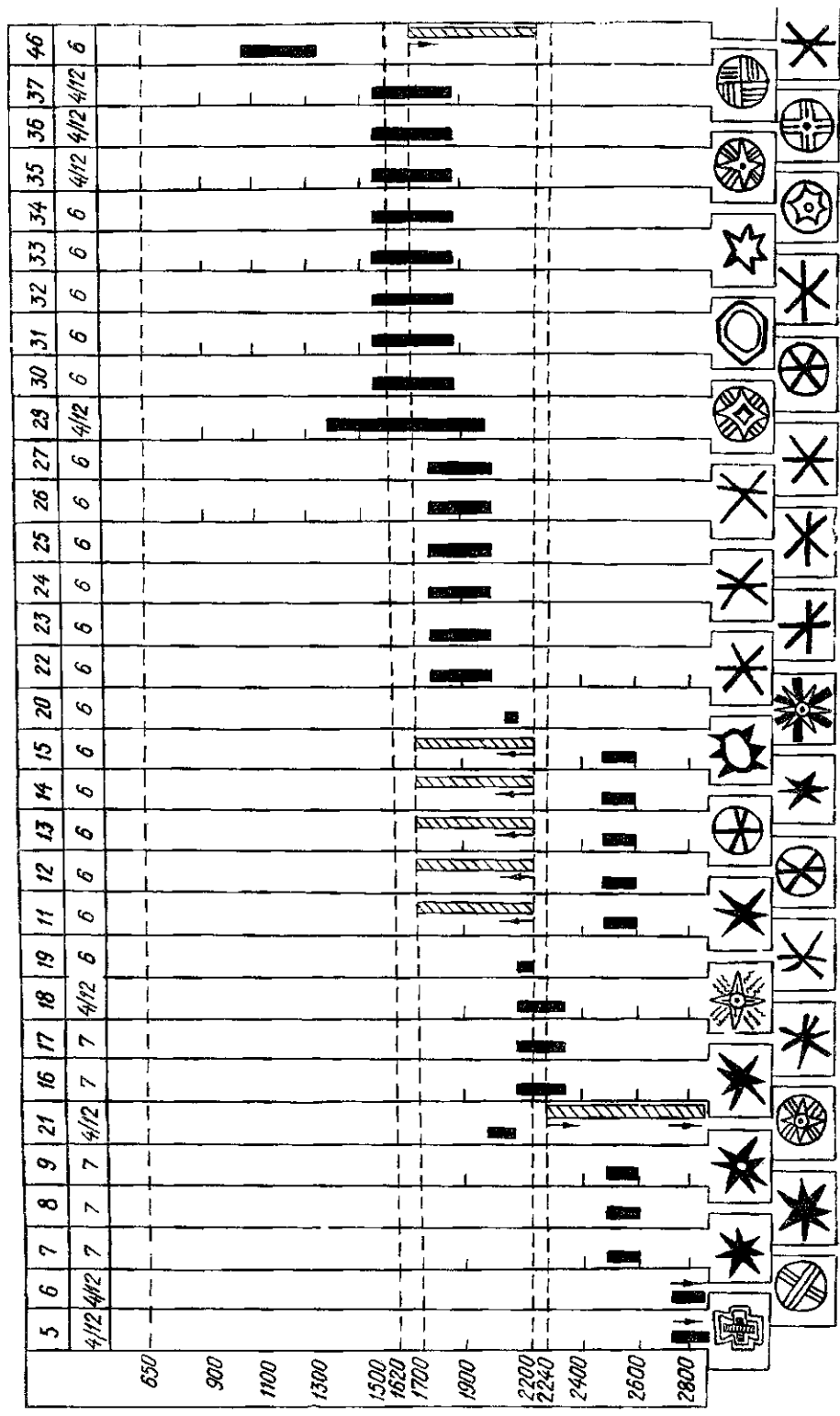
№	Період (до н. е.) або стиль	Дата за Е. Бікерманом	Число елементів символу	Джерело
1.	Убайд, 4900—3500 рр.		7	Amiet, 1961, Pl. 4, 95
2.		—	4(12)	Там же, Pl. 3, 60 А.
3.			4(12)	Там же, Pl. 3, 66
4.			4(12)	Там же, Pl. 4, 100
5.	Дописемний	до 2750 р.	4(12)	Wiseman, 1958, N 7
6.			4(12)	Amiet, 1961, Pl. 8, 154
7.	Ранньодинастичний II	2615—2500 рр.	7	Там же, Pl. 95, 1250
8.			7	Там же, Pl. 100, 1333
9.			7	Там же, Pl. 103, 1363
10.			6	Frankfort, 1955 Pl. 73, 797
11.			6	Там же, Pl. 79, 849
12.			6	Amiet, 1961, Pl. 73, 970
13.			6	Там же, Pl. 73, 966
14.			6	Там же, Pl. 89, 1180
15.			6	Там же, Pl. 95, 1249
16.	Акадський	2316—2150 рр.	7	Frankfort, 1939, Pl. XXXIX, f
17.			7	Amiet, 1961, Pl. 107, 1429
18.			4(12)	Unger, 1966, Taf. I, II
19.	Пізньюакадський	2200—2150 рр.	6	Frankfort, 1955, Pl. 63, 669
20.	Ур, час Ур-Намму	2112—2094 рр.	6	Frankfort, 1954, fig. 110
21.	Ур, III династія	2112—1997 рр.	4(12)	Frankfort, 1939, Pl. XXV, e
22.	Ісін-Ларса	2025—1763 рр.	6	Frankfort, 1955, ... Pl. 69, 751
23.			6	Там же, Pl. 71, 775
24.			6	Там же, Pl. 68, 744
25.			6	Там же, Pl. 51, 539
26.			6	Там же, Pl. 88, 939
27.			6	Там же, Pl. 68, 737
28.			6	Там же, Pl. 67, 721
29.	Давньоасирійський Час I династії Вавілону	XX—XV ст. 1894—1595 рр.	4(12)	Unger, 1966, Taf. IV, I
30.	Вавілон		6	Frankfort, 1939, Pl. XXVII, e
31.	Вавілон		6	Там же, Pl. XXXVIII, i
32.	Кападокія		6	Там же, Pl. XXXIX, r
33.			6	Там же, text-fig. 74
34.	Вавілон		6	Там же, text-fig. 40
35.			4(12)	Там же, Pl. XXVIII, k
36.	Кападокія		4(12)	Там же, text-fig. 75
37.			4(12)	Там же, Pl. XI, o
38.	Пізній Ларса		4(12)	Frankfort, 1955 Pl. 87, 922
39.	I сірійська група 1900—1700 рр.	1750—1600 рр.	6	Frankfort, 1939 Pl. XLI, j
40.			4(12)	Там же, Pl. XL, j
41.	Каситський	1742—1155 рр.	4(12)	Там же, Pl. XXX, k
42.			4(12)	Там же, Pl. XXX, l
43.			4(12)	Там же, Pl. XXX, m
44.	Пізня Мітанні	1350—1270 рр.	7	Wiseman, 1958, № 54
45.	Пізньюкаситський	1350—1155 рр.	4(12)	Там же, № 56

№	Період (до н. е.) або стиль	Дата за Е. Бікерманом	Число елементів символу	Джерело
46.	Середньоасірійський	1350—1050 pp.	6	Frankfort, 1939, Pl. XXXI, k
47.			4(12)	Там же, Pl. XXXI, l
48.			4(12)	Там же, Pl. XXXI, i
49.	Вавілон, час Назімаруташа	1311—1286 pp.	4(12)	Zimmern, 1906, abb. 7
50.	Вавілон, час Навуходоносора I	1126—1105 pp.	4(12)	Frank, 1906, abb. 2
51.	Ассірія, час Салманасара II	1031—1020 pp.	7	Рагозіна, 1903, рис. на с. 208
52.	Ассірія, IX ст.	—	7	Frankfort, 1939, Pl. XXXIII, b
53.			7	Там же, Pl. XXXIII, c
54.	Ассірія, IX—VIII ст.	—	6	Там же, Pl. XXXIV, a
55.			6	Там же, Pl. XXXIV, d
56.	Ассірія; час Ашурназирпала II	883—859 pp.	7	Unger, 1927, abb. 39
57.	Вавілон, час Нібуаплатидіна	870 p.	4(12)	Dechelette, 1928 fig. 192
58.	Ассірія, час Салманасара III	858—824 pp.	7	Unger, 1927, abb. 40
59.	Ассірія, час Шамшадата V	823—811 pp.	7	Unger, 1927, abb. 43
60.	Ассірія	750—650 pp.	6	Frankfort, 1939, Pl. XXXV, h
61.			6	Там же, Pl. XXXV, l
62.	Ассірія, час Синаххериба	704—681 pp.	6	Рагозіна, 1903, рис. на с. 337
63.	Ассірія, VII ст.		6	Buren, Van, 1940, N 82
64.	Нововавілонський	626—539 pp.	6	Unger, 1966, Taf. III, 36
65.			6	Wiseman, 1958, N 72
66.			6	Там же, № 80
67.			6	Там же, № 96

До цього періоду належать чотиричастинні дванадцятиелементні симетричні символи на печатках періоду Убайд — у вигляді хреста, кожен сектор якого відтворено трьома паралельними лініями (випадки 2—4), дописемного додинастичного періоду (до 2750 p. до н. е.) — у вигляді хреста з потрійною оболонкою або хреста з трьох ліній (випадки 5—6), а також печатках давнього Акаду (випадок 18) — у вигляді розміщеного поряд з місяцем хреста з трикутними променями, між якими розходяться потрійні хвилясті промені. Подібний символ у диску зображено в рогах місяця на печатці III династії Уру (випадок 21). Оскільки ця династія існувала в 2112—1997 pp. до н. е., невідповідність символу даті початку династії становить близько 90 p. Однак не виключено, що цей розрив у дійсності був меншим, бо питання про початок династії остаточно ще не з'ясовано³⁶.

Зодіакальний період 2200—1710/1700 pp. до н. е. (шість сузір'їв між точками весни та осені).

Цьому періодові відповідають шестикутні зірки, зображені поряд з місяцем на пізньоакадській (2200—2150 pp. до н. е.) печатці (випадок 19), іноді між трикутними променями розходяться прямі промені, що знаходяться в рогах місяця на стелі Ур-Намму, царювавшого в 2112—1094 pp. до н. е. (випадок 20)³⁷. Трапляються зображення таких самих зірок поряд з місяцем або в його рогах (випадки 22—28) на печатках періоду династії Ісин-Ларси (2025—1763 pp. до н. е.),

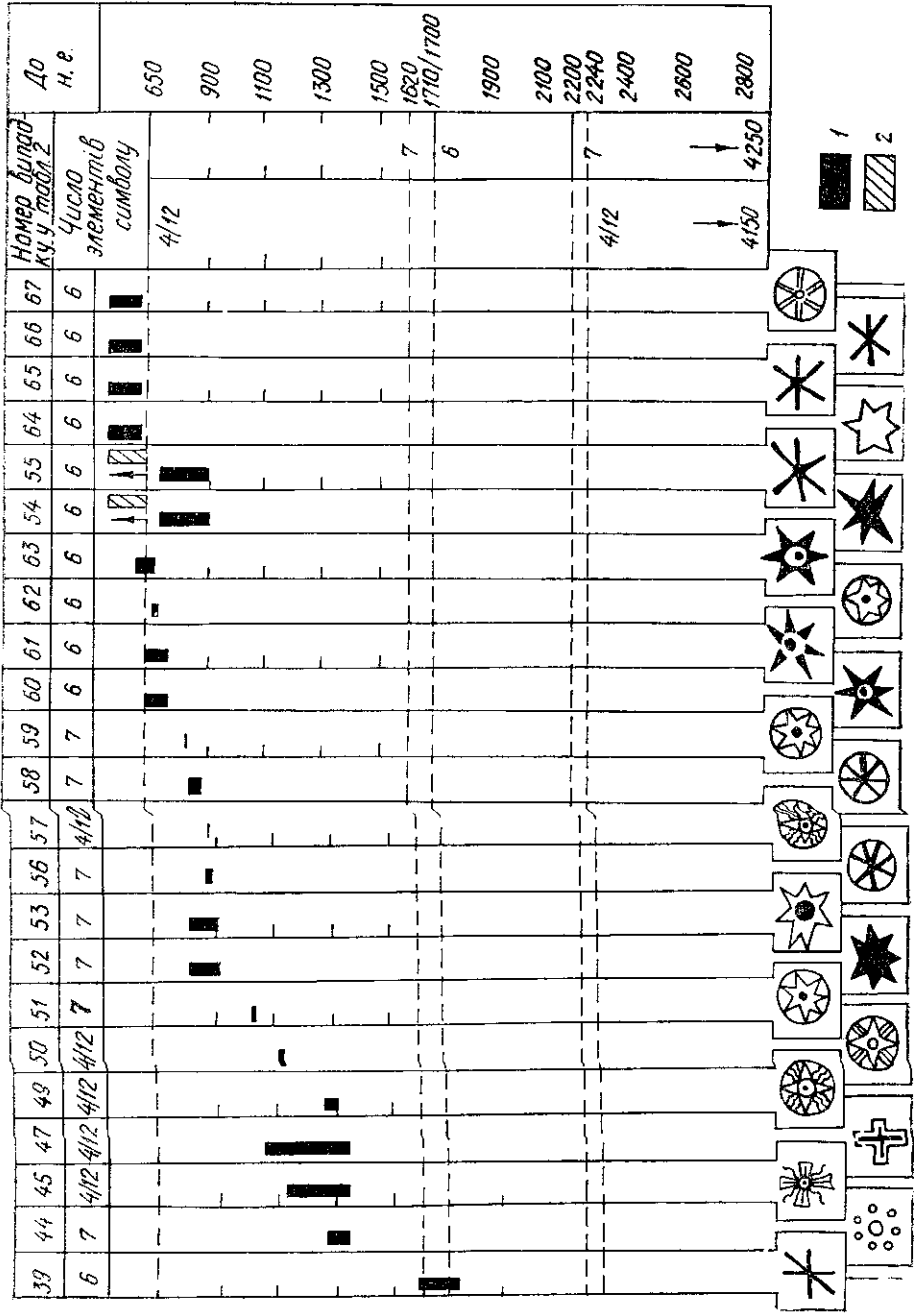

Рис. 5. Зіставлення відносного датування шести, семиелементних та чотирьохчастинних симетричних 12-елементних сонячно-зодіакальних символів у місцевості давніх народів Південної Азії (в календарних датах Е. Бікермана) із зодіакальними періодами, за які сонце проходило шість-сім сузір'їв зодіаку між точками весни та осені або по три сузір'я між кожною з чотирьох пір року:

1 — відносні дати; 2 — моменти й розміри невідповідності зодіакальним датам.

а також оточені рогами місяця в колі шестикутник або шестикутна зірка чи шестикутна зірка поряд з місяцем (випадки 30—34) на печатках часу I династії Вавілоу (1894—1595 рр. до н. е.).

Шестикутна зірка поряд з місяцем відома на печатці I сірійської групи (випадок 39), датована Г. Франкфортом 1900—1700 рр. до н. е. Враховуючи, що 1900 р. до н. е. взято дослідником як дату, віддалену від початку I династії Вавілоу (за Г. Франкфортом — 2100 р. до н. е.) на 200 р., в сучасних календарних датах існування цієї печатки можна відносити до 1750—1600 рр. до н. е.

На 350 р. від кінця зодіакального періоду 2200—1710/1700 рр. до н. е. відрізняється дата печатки середньоасірійського часу (1350—1050 рр. до н. е.), де поряд з місяцем зображено шестикутну зірку (випадок 46).

Зодіакальний період 1710/1700—650 рр. до н. е. (сім сузір'їв зодіаку між точками весни та осені).

Семикутною зіркою в колі сонце позначено на стовпі Салманасара II (випадок 51; рис. 4, 7), який правив в 1031—1020 рр. до н. е., й нанесено семикутні зірки на печатках Ассирії IX ст. до н. е. — поряд або під крилатим диском Ашура й місяцем (випадки 52—53) та семикутні зірки й колеса з сімома спицями, що зображені в колі, на стелах Ашурназірпала II, Салманасара III, Шамши-Адада V (випадки 56, 58—59), які царювали в 883—811 рр. до н. е., а також розетка з семи дисків, розташована поряд з диском та місяцем (випадок 44) на печатці пізнього Мітанні (1350—1270 рр. до н. е.).

Зодіакальний період 1620—650 рр. до н. е. (по три сузір'я Зодіаку між точками пір року).

Цим періодом датуються зображені в колі чотиричастинні симетричні дванадцятиелементні символи у вигляді хреста з трикутних променів, між якими розходяться по три прямих промені, оточених рогами місяця, на печатці першої династії Вавілоу (випадок 35), яка існувала в 1894—1595 рр. до н. е., та на рельєфі Нібу-апла-іддіна (близько 870 р. до н. е.) з Сиппарі (випадок 57, рис. 4, 2). Аналогічний символ (випадки 49—50) відомий поряд з місяцем та восьмикутною зіркою на кудурру часу Назімарутташа (1311—1268 рр. до н. е.), а натомість — поряд з місяцем та восьмикутною зіркою в колі — й часу Навуходоносора I (1126—1105 рр. до н. е.). До давньоасірійського часу (XX—XV ст. до н. е.) належить печатка з чотиричастинним симетричним дванадцятиелементним символом — колом, із зображеним у ньому ромбом, між сторонами якого розходяться по три промені (випадок 29, рис. 4, 3), а до середньоасірійського (1350—1050 рр. до н. е.), каситського (1742—1155 рр. до н. е.) та пізньокаситського часу (1350—1155 рр. до н. е.) — хрестом з потрійних ліній (випадки 41—43, 45, 47—48), до ранньовавілонського періоду (1894—1595 рр. до н. е.) — хрестом у потрійній оболонці (випадок 38).

На печатках Кападокії часу першої династії Вавілоу (1894—1595 рр. до н. е.) та I сірійської групи (близько 1750—1600 рр. до н. е.) символ цього типу має вигляд оточеного рогами місяця диску з хрестом з потрійних ліній (випадки 36, 40) або хрестом, між сторонами якого нанесено три паралельних стороні хреста лінії (випадок 37).

Зодіакальний період 650 р. до н. е. — 20 р. н. е. (шість сузір'їв Зодіаку між точками весни та осені).

Цьому періодові не суперечать позначення шестикутних зодіакальних зірок на ассірійських печатках VII ст. до н. е., де зірка зображена поряд з сонячним диском та місяцем (випадок 63), а також печатках 750—650 рр. до н. е. (випадки 60—61), на яких зірка знаходиться під місяцем.

До названого періоду належать також шестикутна зірка або коло з шістьма спицями, зображені поряд з місяцем або в його рогах (випадок 64, рис. 3, 5; випадки 65—67) на печатках нововавілонського часу (626—539 рр. до н. е.).

Шестикутною зіркою в колі представлено символ сонця на грудях Синахериба (випадок 62, рис. 4, 1), померлого в 681 р. до н. е. Враховуючи, що зображення могло бути створене в останні роки життя царя й допустима помилка в підрахунках зодіакальних періодів дорівнює ± 20 років, можна вважати, що вживання цього символу суперечить значенню зодіакального періоду 650 р. до н. е. — 20 р. н. е.

На 30—50 років не збігається з цим періодом дата шестикутної зірки, зображеної поряд з місяцем (випадки 54—55) на печатках Ассирії IX—VIII ст. до н. е.

Отже, незважаючи на те що вік більшості з 67 датованих об'єктів з сонячно-зодіакальними символами визначено дослідниками, як правило, приблизно, вживання 57 об'єктів повністю або частково відповідає й тим самим не суперечить таблиці зодіакальних дат (табл. 1—2, рис. 5). Від зодіакальних дат відрізняються на 300—350 років дати випадків 10—15, 46, на 70—90 років — випадка 21, на 30—50 років — випадків 54—55. Але при допустимій помилці в розрахунках зодіакальних дат (± 20 років) невідповідність дат випадків 54—55 зодіакальним датам настільки незначна, що її можна не враховувати й вважати, що випадки 54—55 також не суперечать зодіакальному датуванню. В такому разі зодіакальному датуванню не суперечать 59 з 67 розглянутих нами символів. Іншими словами, співпадання вживання символів Зодіаку в мистецтві народів Передньої Азії та їх найближчих сусідів у III—I тис. до н. е. становить за календарними датами (за Е. Бікерманом) понад 88%.

При врахуванні шести-, семиелементних зірок, не оточених колом, абсолютно точно зодіакальними можна вважати лише ті зірки, які знаходяться в рогах місяця, а не поряд, під чи над ним. Тоді найімовірнішими зодіакальними символами, серед розглянутих нами прикладів, залишається 39, серед яких дата лише двох не збігається із зодіакальними періодами — випадки 15 (на 300—350 років) та 21 (на 70—90 років). Отже, співпадання зодіакальних та календарних дат для цих 39 випадків становить близько 95%.

Нагадаємо також, що зодіакальній таблиці не суперечать символи на найточніше датованих дослідниками предметах, пов'язаних з іменами окремих царів, а не співпадають з цією таблицею найчастіше ті символи, що належать до найраніших та найменш вивчених періодів розвитку мистецтва Передньої Азії. Останнє набуває великої ваги у зв'язку з вживанням зодіакальних символів у матеріалах бронзового віку України та суміжних територій, наприклад, північнокавказьких та синхронних першим двом етапам північнокавказької культури — катакомбних, датування яких визначається передньоазіатським.

Небесно-сонячними символами у північнокавказькій культурі можна вважати бляшки та медальйони. Про це свідчать їх численні ознаки: кругла або півсферична форма, бронзовий «сонячний» колір, орнаментация хрестами, зірками, дисками, структура яких аналогічна до того ж структурі сонячно-зодіакальних символів у диску на печатках Передньої Азії. На думку В. І. Марковіна та А. Л. Нечитайло, кінцем III — початком II тис. до н. е. у цій культурі датуються прикраси з шестиелементним символом, 1800/1700 рр. до н. е. — II тис. до н. е. — з семиелементним символом, а другою половиною II тис. до н. е. — дванадцятиелементним чотиричастинним симетричним символом.

Дослідження 475 одиниць орнаментованого катакомбного посуду з території України та Нижнього Подоння (посуд у давнину був одним з найвідоміших символів космосу)⁸⁸ свідчить про глибокі закономірності структури його орнаменту, однією з найважливіших серед яких є зміна числа великих елементів орнаменту в його зоні. У трьох, виділених за структурою орнаменту етапах розвитку орнаментальної схеми катакомбної кераміки, шестиелементними схемами прикрашено посуд раннього та середнього етапів, семиелементними — середнього та пізнього етапів, а дванадцятиелементними чотиричастинними симетрич-

ними — посуд з кінця середнього етапу. За стратиграфією курганів поховання з посудом з шестиелементними схемами орнаменту передували похованням з посудом з семиелементними та дванадцятиелементними чотиричастинними симетричними схемами. Отже, в орнаменті як північнокавказьких, так і катакомбних пам'яток II тис. до н. е., шестиелементні символи відповідали зодіакальному періодові 2200—1710/1700 рр. до н. е., семиелементні — зодіакальному періодові 1710/1700—650 рр. до н. е., дванадцятиелементні чотиричастинні симетричні символи — зодіакальному періодові 1620—650 рр. до н. е.³⁹ Вищевказані результати, одержані при вивченні масового матеріалу, можна вважати ще одним доказом на користь принципу астрономічного зодіакального датування в археології. Підтверджене іншими матеріалами це може мати велике значення й для вивчення історичного процесу на території України, хронологія археологічних культур якої у великій мірі пов'язана з передньоазіатсько-кавказьким регіоном.

Н. А. ЧМЫХОВ

Датировка памятников искусства Передней Азии III—I тыс. до н. э. на основе символов Зодиака

Резюме

Работа посвящена обоснованию возможностей астрономического зодиакального датирования в археологии. Основное внимание уделено изучению солнечных символов в искусстве эпохи меди—бронзы и раннего железа Передней Азии. Базой для этого избраны прежде всего коллекции печатей, изданные Г. Франкфортом, Э. Порадой, П. Амье, Э. Унгером, Д. Виземаном. Среди изученных автором более 3 тыс. образцов выделено 67 отчетливо изображенных и датированных исследователями. Совпадение относительного и зодиакального датирования данных символов составляет более 88%.

¹ *Dechelette J. Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine.* — Paris, 1928. — Т. 2. — Fig. 190. — P. 458.

² *Чмыхов Н. А.* К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы археологии Украины. — Киев, 1977. — С. 17—19; *Топоров В. Н.* Ведийское РТА: к соотношению смысловой структуры и этимологии // Этимология, 1979. — М., 1981. — С. 139—156.

³ *Селешников С. И.* История календаря и хронология. — М., 1972. — С. 24, 56, 132, 155. — Рис. 6; 19; 28; 33.

⁴ Основні принципи розрахунків таблиці зодіакальних періодів див.: *Чмыхов М. О.* До історії вивчення проблем зодіаку // Нариси з історії природознавства і техніки. — 1979. — Вип. 25. — С. 53—56; *Чмыхов М. А.* Некоторые проблемы истории зодиака // Астронометрия и астрофизика. — 1979. — Вып. 38. — С. 108. При подальшому вдосконаленні принципу розрахунків деякі дати частково змінено: замість 3900 одержано 4150, замість 1720—1710/1700, замість 660—650, замість 410—420, замість 230—240 рр. до н. е.

⁵ *Чмыхов М. О.* Зодіакальний принцип датування в археології // Вісн. Київ. ун-гу. Іст. науки. — 1978. — Вип. 20. — С. 98—109; *Чмыхов М. О.* Принцип зодіакального (астрономічного) датування в археології // Матеріали по хронології археологічних пам'яток України. — Киев, 1982. — С. 16—29.

⁶ *Frankfort H.* Cylinder seals: A documentary essay in the Art and Religion of the Ancient Near East. — London, 1939. — 1328 p.; *Frankfort H.* Stratified cylinder seals from the Diyala region. — Chicago, 1955. — 78 p.; *Porada E.* Mesopotamian Art in cylinder seals. — New York, 1947. — 81 p.; *Borowski E.* Cylindres et cachets orientaux. — Berne, 1947. — Т. 1. — 189 p.; *Wiseman D.* Gotter und Menschen im Rollsigel Westasiens. — Praha, 1958. — 54 S.; *Amiet P.* La glyptique mesopotamienne archaïque. — Paris, 1961. — 456 p.; *Unger E.* Der Beginn der Altmesopotamischen Siegelbildforschung. — Wien, 1966. — 79 S.; *Афанасьева В. К.* Гильгамеш и Эн-киду. — М.: Наука, 1979. — 194 с.

⁷ *Даркевич В. П.* Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // СА. — 1960. — № 4. — С. 56; *Иванов С. В.* Орнамент народов Сибири как исторический источник. — М.; Л., 1963. — С. 465—467; *Храпченко М. Б.* Природа эстетического знака // Семантика и художественное творчество. — М., 1977. — С. 15.

⁸ *Unger E.* Op. cit. — Taf. I, 7, 10—12, 15; II, 2, 8, 5, 6, 12, 15, 17, 36; див. також: *Buren Van E.* The cylinder seals of the Pontifical institute // *Analec. orient.* — 1940. — N 21. — Fig. 17, 18, 21, 26, 36—38, 42; *Wilke G.* Kulturbeziehungen zwischen Indien, Orient und Europa. — Leipzig, 1923. — Abb. 144, e. — S. 131.

⁹ *Блаватская Т. В.* Греческое общество II тыс. до новой эры и его культура. —

М. 1966. — Рис. 107; *Evans A.* The Palace of Minos at Knossos. — London, 1928. — Vol. 2. — p. 1. — P. 339. — Fig. 194, e.

¹⁰ *Dechelette J.* Op. cit. — Т. 4. — P. 818. — Fig. 572, 1, 2.

¹¹ *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 191; *Юань Кэ.* Мифы древнего Китая. — М., 1965. — Рис. на с. 46; *Миньковская Э.* Египетская религия в Куше // Коростовцев М. А. Религия древнего Египта. — М., 1976. — С. 312.

¹² *Рагозина Э. А.* История Ассирии. — Спб., 1902. — Рис. на с. 337; див. також: *Deellette J.* Op. cit. — Т. 3. — P. 461. — Fig. 192; *Orient et Occident. L'art dans le Monde.* — Paris, 1966. — Pl. 12 a; *Frank K.* Bilder und Symbole Babilosch-assyrischer Götter. — Leipzig, 1906. — S. 13.

¹³ *Buren Van E.* Symbols of the Gods in Mesopotamian Art // *Analec. orient.* — 1945. — N 23. — P. 87—90; *Bossert H.* Meine Sonne // *Orientalia.* — Roma, 1957. — Voi. 26, N 2. — S. 97—126; *Frankfort H.* Cylinder seals... — Pl. XXI, a, c; XXV, e; XXVII, e; XXVIII, a, b, f, g; XXVIII, b, i, k; XXX, a; XL, e, g; XLI, a, c, k, o, r; XLIV, g; text-fig. 40; 75, 78; *Frankfort H.* Stratified cylinder... — Pl. 63, 678; 66, 712; 88, 940; 89, 957; *Amiet P.* Op. cit. — Pl. 8, 154; 63, 880; 63, 880; *Kramarkowa I.* Od tysiącleci ludzkość patrzy w zwiastdy // *Z. otchłani wieków.* Rok XXVII. — Wrocław; Poznań, 1961. — Т. 3. — S. 167, Rys. 4; *Evans A.* — Op. cit. — Vol. 3. — Fig. 140, b.

¹⁴ *Wilke G.* Op. cit. — Abb. 133, e. — S. 115.

¹⁵ *Unger E.* Op. cit. — Taf. IV, 1.

¹⁶ *Frank K.* Op. cit. — S. 15—17.

¹⁷ *Граков Б. Н.* Ранний железный век. — М.: Изд-во МГУ, 1977. — Рис. 26, 49; див. також: *Миллер А. А.* Элементы «неба» на вещественных памятниках // ИГАИМК. — 1933. — Вып. 100. — С. 129.

¹⁸ *Фолсом Ф.* Книга о языке. — М.: Прогресс, 1974. — Рис. на с. 56.

¹⁹ *Иванов С. В.* Указ. соч. — С. 441—442.

²⁰ *Schliemann H.* Ilios: The city and country of the Trojans. — London, 1886. — N 1827.

²¹ *Evan A.* Op. cit. — Vol. 1, ill. on the P. 514.

²² *Unger E.* Op. cit. — Abb. 27.

²³ *Buren Van E.* Douglas. Symbols of the Gods... — P. 82—87.

²⁴ *Frankfort H.* Cylinder seals... — Pl. XXVIII, i.

²⁵ *Ibid.*, Pl. XLIII, c; text-fig. 53; 54; 57; 68; 89; 90.

²⁶ Ригведа: Избр. гимны / Пер., коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. — М.: Наука, 1972. — С. 107, 241.

²⁷ *Unger E.* Op. cit. — Taf. II, 16—18; див. також: *Evans A.* Op. cit. — Vol. 4. — Pt. 2. — Fig. 331; 597A, 9; *Рагозина Э. А.* Указ. соч. — Рис. на с. 208, 337.

²⁸ *Buren Van E.* Douglas: Symbols of the Gods... — P. 82—87.

²⁹ *Frank K.* Op. cit. — Abb. 2—6. — S. 4—17; *Frankfort H.* Cylinder seals... — Pl. XXX, a, f; XLI, a; text-fig. 71; 89; 92; *Evans A.* Op. cit. — Vol. III, fig. 140, b; *Wiseman D.* Op. cit. — N 54; *Buren Van E.* The cylinder seals... — N 82; 101; *Zimmermann H.* Die Göttersymbole des Nasimaruttas-Kudurru. — Beitrag zu Frank K. Bilder und Symbole... — S. 36. — Abb. 7; *Kramarkowa I.* Op. cit. — S. 167. — Rys. 4.

³⁰ *Миллер А. А.* Элементы «неба»... — Рис. 3. — С. 135.

³¹ *Frank K.* Babylonisch Beschwörungsnreliefs. — Leipzig, 1908. — S. 8—11; *Миллер А. А.* Указ. соч. — С. 133—135.

³² *Рагозина Э. А.* Указ. соч. — Рис. на с. 208; *Бецольд К.* Ассирия и Вавилония. — Спб., 1904. — Табл. XVI.

³³ *Чмихов М. О.* Зодіакальний принцип... — С. 98—109; *Чмихов Н. А.* Принцип зодіакального... — С. 16—29.

³⁴ *Frankfort H.* Cylinder seals... — Tabl. II; *Frankfort H.* Stratified cylinder... — Tabl. II; *Porada E.* Op. cit. — P. 4; *Wiseman D.* Op. cit. — S. 11—12; *Borowski E.* Op. cit. — Tabl. V, C; *Афанасьева В. К.* Гильгамеш и Энкиду... — С. 13—26.

³⁵ *Бикерман Э.* Хронология древнего мира: Ближний Восток и античность. — М.: Наука, 1975. — С. 179—191.

³⁶ Там же... — С. 181.

³⁷ *Frankfort H.* The Architecture in the Ancient Orient. — Harmondsworth, 1954. — P. 102. — Fig. 190.

³⁸ *Чмихов М. О.* Астрономія в житті первісного суспільства: (До питання про час утвердження астрон. знань) // Нариси з історії природознавства та техніки. — 1982. — Вып. 28. — С. 40—41.

³⁹ *Чмихов Н. А.* Принцип зодіакального... — С. 19—24.